

Արման Ս. Եղիազարյան
Պատմ. գիյր. դոկտոր

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՅԱՅ ՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄԸ ԱԲԱՍ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՈՒ ՕՐՈՔ*

Բանալի բառեր – Աբաս Բագրատունի, տերություն, շահնշահ, Գագիկ Արծրունի, Անանիա Մոկացի, Կապան, Խաչենի իշխանություն, Աղվանից կաթողիկոսություն, Մարզուբան իրն Մուհամմադ, Կարս, Արգինա:

Մուտք

Աբաս Բագրատունին իր գահակալության առաջին շրջափուլում (929–942 թթ.) կարողացավ արձանագրել էական հաջողություններ, որոնք նրան հնարավորություն տվեցին հավակնելու գերակա կարգավիճակի ողջ Հայաստանում: Ի սկզբանե հանդես գալով որպես երրորդ¹ Հայոց թագավոր՝ Աբասին հաջողվեց աստիճանաբար իր մականի ներքո միավորել Բագրատունյաց բոլոր տիրույթները: Դրանով նա իր ներուժով հավասարվեց, իսկ այնուհետև՝ նույնիսկ գերազանցեց Վասպուրականի տիրակալ Գագիկ Արծրունուն:

Աբասի հաջողություններին նպաստում էին ներքին ու արտաքին իրողությունները: 934 թ. առանց ժառանգ թողնելու² վախճանվեց Հայոց թագավորներից մեկը՝ Աշոտ Շապուհյանը³, որի հողերին տիրացավ Աբասը՝

*Հոդվածն ընդունվել է տպագրության 11.02.2016:

1 Նրանից ավելի վաղ Ատրպատականի ամիր Յուսուֆի կողմից Հայոց թագավոր էին հռչակվել Գագիկ Արծրունին (տես **Թովմա Արծրունի** և **Անանուն**, Պատմություն տան Արծրունեաց, «Մատենագիրք Հայոց», ԺԱ. հատոր, Ժ. դար, «Պատմագրություն», Աթիլիաս-Լիբանան, 2010, էջ 282) և Աշոտ Շապուհյան Բագրատունին (տես **Յովհաննու Կաթողիկոսի Դրասխանակերտոյ Պատմություն Հայոց**, «Մատենագիրք Հայոց», ԺԱ. հատոր, Ժ. դար, «Պատմագրություն», Աթիլիաս-Լիբանան, 2010., էջ 538):

2 Տես **Հարությունյան Հ.**, Հայաստանը IX–XI դարերում, Եր., 1959, էջ 92:

3 Ըստ մի տեղեկության՝ Աշոտ Շապուհյանը «թագավորել» է 18 տարի. «զԱշոտ, որդի Շապուհոյ, եղբոր Սմբատայ, կացուցանէ (Յուսուֆը) ի տեղւոջ Սմբատայ, որ թագաւորեաց Հայոց ան ժԸ (18)»: «Մանր ժամանակագրություններ XIII–XVIII դդ.», հատ. II, կազմեց **Հակոբյան Վ.**, Եր., 1956, էջ 501: Հմմտ. «Յիշատակարան Սանահնոյ վանից (Սանահնի քեօթուկը)», աշխատասիրութեամբ՝ **Մուրադեանի Պ.**, Ս. Էջմիածին, 2007, էջ 58: Եթե Աշոտ Շապուհյանի թագավորությունը հաշվարկենք 916 թվականից, երբ Աշոտ Երկաթի՝ Կոստանդնուպոլսից վերադառնալուց հետո Յուսուֆը նրան անմիջապես հռչակեց Հայոց թագավոր, կստացվի, որ նա վախճանվել է 934 թ.:

բազմապատկելով սեփական հնարավորությունները⁴: Մյուս կողմից՝ այդ պատմափուլում Հայաստանին սպառնացող արտաքին մարտահրավերներին դիմակայում էր հիմնականում Գագիկ Արծրունին⁵, ինչը զգալիորեն ջլատում էր վերջինիս ուժերը և հնարավորություն տալիս Աբասին՝ անկաշկանդ ամրապնդելու իր դիրքերը:

1. Հայոց թագավորության հզորացումն Աբաս Բագրատունու գահակալության երկրորդ շրջանում (943–953 թթ.)

940–ական թթ. սկիզբը խիստ խոստունալից էր Աբաս թագավորի համար: Հայոց թագավորության ներսում և շրջակա երկրներում տեղի էին ունենում գործընթացներ, որոնց պայմաններում Աբասի դիրքերը զգալիորեն ամրապնդվում էին:

Հայաստանում արձանագրված կարևորագույն փոփոխությունն այն էր, որ 943 թ. վախճանվեց երկրորդ Հայոց թագավոր Գագիկ Արծրունին⁶, և այդ պահից սկսած՝ Աբասը մնաց միակ Հայոց թագավորը: Գագիկի որդի Գրիգոր Դերենիկը⁷ ժամանակակից կաթողիկոս Անանիա Մեկացու կողմից հիշատակվում է միայն որպես «Վասպուրականի թագավոր», մինչդեռ Աբասը կոչված է «Հայոց թագավոր»⁸: Դա ցույց է տալիս, որ Գագիկ Արծրունու մահից հետո Աբասին հաջողվել էր իր տոհմին վերադարձնել գերագահությունը Հայաստանում:

Դրան նպաստում էին նաև արտաքին իրողությունները: 940–ական թթ. սկզբին կարևոր շրջադարձեր տեղի ունեցան Հայաստանին հարևան երկրներում: Հյուսիսային Միջագետքի և Դիար Բաքրի տիրակալ Համդանյանները զբաղված էին հյուսիսային Ասորիքի նվաճումով և Բյուզանդիայի դեմ պայքարով⁹, ուստի Հայաստանի ներքին գործերին չէին միջամտում:

4 Օրինակ՝ Այրարատում Աբասին անցավ Արշարունիք գավառը (տես Գարեգին Ա կաթողիկոս, Յիշատակարանք ձեռագրաց, հատ. Ա (Ե դարից մինչև 1250 թ.), Անթիլիաս, 1951, էջ 172), որի արևելքում գտնվող Բագարանը նախկինում պատկանում էր Աշոտ Շապուհյանին: Տես Հովհաննես Գրախանյան, էջ 565–567:

5 Տես Ibn Zāfir, Akhbār al-duwal al-munqaṭi'a, Irbid, 1999, ց. 1, ց. 63; "Receuil des textes relatifs à l'émir Sayf al-Daula le Hamdanide", avec annotations, édité par M. Canard, "Bibliotheca Arabica", VIII, Paris, 1934, pp. 76–78: Տես Տեր-Ղևոնդյան Ա., Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Եր., 1965, էջ 152–153:

6 Տես Ստեփանոս Տարանեցի Առողիկ, Պատմություն տիեզերական, «Մատենագիրք Հայոց», ԺԵ. հատոր, Ժ. դար, «Պատմագրություն», գիրք Բ., Եր., 2011, էջ 826:

7 Հայագետների շրջանում գերիշխում է այն տեսակետը, թե Գագիկ Արծրունու որդի Դերենիկը (Վասպուրականի թագավոր՝ 943–959 թթ.) ունեցել է Աշոտ կրկնանունը: Տես Չամչեանց Մ., Պատմություն Հայոց ի սկզբանե աշխարհի մինչև ցամ 1784, հատ. Բ., Վենետիկ, 1785, էջ 1041; Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հատ. Ա, Կոստանդնուպոլիս, 1912, § 747; Վարդանյան Վ., Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորությունը 908–1021 թթ., Եր., 1969, էջ 167, 174–175: Սակայն Դերենիկի մասին հիշատակող սկզբնաղբյուրների տեղեկությունները բոլորովին էլ դրա օգտին չեն խոսում: Գագիկ Արծրունու և նրա որդի Դերենիկի ժամանակակից Անանիա Մեկացին Դերենիկին կոչում է Գրիգոր Դերենիկ: Տես «Տեան Անանիայի Հայոց կաթողիկոսի յաղագս ապատամբութեան տանն Աղուանից որ ընդ ժամանակս լեալ իցե՛ ձեռնադրությունն արտաքոյ սուրբ Լուսաուրջի պառոռոյն», «Մատենագիրք Հայոց», Ժ. հատոր, Ժ. դար, Անթիլիաս–Լիբանան, 2009, էջ 258, 260, 269: Ուստի հարկ է կատարել համապատասխան ճշգրտում. Վասպուրականի թագավորի անունը եղել է Գրիգոր Դերենիկ:

8 Տես Անանիա Մեկացի, էջ 260:

9 Տես Kennedy H. The Prophet and the Age of the Caliphates: The Islamic Near East from the 6th to the 11th Century, Harlow, UK, 2004, p. 276; Bianquis T., Sayf al-Dawla, The Encyclopedia of Islam, New Edition, Volume IX, Leiden and New York, 1997, p.106–107.

941 թ. վերջին Ատրպատականում և հարակից երկրամասերում տեր ու տնօրեն դարձան Դեյլեմից (Դայլամ) սերող Սալարյանները (Մուսաֆիրիները): Նրանց ներկայացուցիչ Մարգուբան իբն Մուհամմադ իբն Մուսաֆիրը կարողացավ ջախջախել Գագիկ Արծրունու հետ բարեկամական հարաբերություններ պահպանող Ատրպատականի տիրակալ Դայսամ իբն Իբրահիմին (938-941 թթ.) և տիրել Ատրպատականին ու շրջակա երկրամասերին (941-948 և 954-957 թթ.)¹⁰: Նրան հաջողվեց տիրել նաև Դվինին¹¹: Սակայն Մարգուբան իբն Մուհամմադի հզորությանը զգալի հարված հասցրին 943 թ. աշնանն Այսրկովկաս ներխուժած ռուսների ջոկատները, որոնք գրավեցին Պարտավն ու Մարաղան, մի շարք ճակատամարտերում պարտության մատնեցին նրա զորքերին և վեց ամիս մնալուց հետո՝ 944 թ. գարնանը, ավարով ու գերիներով հեռացան¹²: Ռուսների արշավանքը համընկավ Աբասի գահակալության երկրորդ փուլի սկզբնավորման հետ և, փաստորեն, նպաստեց նրա անկաշկանդ գործունեությանը:

Միևնույն ժամանակ կարևոր իրադարձություններ էին տեղի ունենում արևելյան Այսրկովկասի ընդարձակ տարածքներ ընդգրկող Շիրվանշահերի պետությունում և դրա շուրջ, որոնք նրանց ուշադրությունը գամված էին պահում հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի վրա¹³: Շիրվանշահ Աբու Տահիր Յազիդ իբն Մուհամմադը (918-948 թթ.) 930 թ. սկսած հակամարտության մեջ էր Դարբանդի (ալ-Բար) ամիրների հետ¹⁴: 944 թ. Դարբանդի ժողովուրդն ապստամբեց ամիր Ահմադ իբն Աբդ ալ-Մալիք ալ-Հիշամիի դեմ: Նրանք դիմեցին Աբու Տահիր Յազիդին, որ նա դառնա իրենց տիրակալը: Վերջինս նպատակահարմար գտավ Դարբանդ ուղարկել իր որդի Ահմադին: Սակայն որոշ ժամանակ անց նրան ևս հեռացրին ու վերադարձրին Ահմադ իբն Աբդ ալ-Մալիք ալ-Հիշամիին: Իմանալով այդ մասին՝ Աբու Տահիր Յազիդը զորք ուղարկեց, որն ասպատակեց Դարբանդի շրջակայքը¹⁵:

944 թ.՝ թերևս ռուսական զորաջոկատների՝ Պարտավից հեռանալուց անմիջապես հետո, Շիրվանշահերի պետություն ներխուժեցին դայլամցիները (Մուսաֆիրի-սալարյանները): Աբու Տահիր Յազիդն օգնության համար դիմեց Դարբանդի ամիրին՝ վերադարձնելով Շապորանից և նրա շրջակա գյուղերից թալանվածը, որից հետո դարբանդցիները օգնեցին նրան դուրս քշել Սալարիների զորքը Շիրվանից: Դրանից հետո նրանք պայմանավորվեցին միասին հարձակումներ գործել Բյուզանդիայի, վրացիների և այլ «անհավատների» վրա¹⁶: Այս ցանկում Հայաստանի կամ հայերի անվան

10 Տե՛ս **Miskawayh**, *Tajārib al-umam wa taāqib al-himam*, ց. 5, Beirut, 2003, ց. 249-250; Ibn al-Athīr, *Al-Kāmil fī al-tārikh*, ց. 7, Beirut, 1987, ց. 164-166; Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, քննական բնագիրը և ներածությունը՝ Վ. Առաքելյանի, Եր., 1983, էջ 337:

11 Տե՛ս **Miskawayh**, 5, էջ 265-266:

12 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 265-268; Ibn al-Athīr, 7, էջ 182-184; **Մովսէս Կաղանկատուացի**, էջ 338: Տե՛ս նաև **Якубовский А.**, Ибн-Мискавейх о походе Русов в Бердаа в 332 г.=943/4 г., “Византийский Временник”, том XXIV (1923-1926), Ленинград, 1926, с. 63-92; **Н. Половой**, О дате второго похода Игоря на греков и похода русских на Бердаа, “Византийский Временник”, том XIV, Москва, 1958, с. 138-147:

13 Շիրվանշահերի պետության պատմության նշված դրվագների վերաբերյալ կարևոր տեղեկություններ են պահպանվել «Շիրվանի և ալ-Բարի պատմության» մեջ: Թարգմանությունը տե՛ս **Минорский В.**, История Ширвана и Дербенда X-XI веков, Москва, 1963, с. 43-79.

14 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 47-49:

15 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 49:

16 Տե՛ս նույն տեղում:

բացակայությունը ցույց է տալիս, որ այդ ժամանակ Շիրվանշահերի պետության հետ հայկական միջավայրի հարաբերությունները լիովին չեզոք էին¹⁷:

Աբու Տահիր Յազիդը վախճանվեց 948 թ., որից հետո ութ տարի Շիրվանին տիրեց նրա որդի Մուհամմադը (948–956/957 թթ.): Ըստ «Շիրվանի և ալ-Բաբի պատմության»՝ նա պատերազմել է «անհավատների» (քրիստոնյաների) դեմ¹⁸: Սակայն վերջին տեղեկությունը հաստատող որևէ վկայություն աղբյուրներում չի պահպանվել:

Մուհամմադ իբն Աբու Տահիր Յազիդին հիշատակում է ալ-Մասուդին՝ նշելով, որ նա գրավել է Բաբ ալ-Աբվաբ (Դարբանդ) քաղաքը Աբդ ալ-Մալիք իբն Հիշամի (ալ-Հիշամի) մահից հետո: Ըստ ալ-Մասուդիի՝ Մուհամմադ իբն Աբու Տահիր Յազիդը գրավել և իր իշխանությանն էր միացրել Դարբանդը, Մուկանը (Մուղան) և Կասպից ծովի արևմտյան ափամերձ որոշ երկրամասեր [Խուրսանը (Խսրվան) և հարակից շրջանները]¹⁹: Քրիստոնյաների դեմ նրա վարած պատերազմների մասին ալ-Մասուդին ոչինչ չի հիշատակում:

Փաստորեն Աբասի գահակալության շրջանում Հայաստանի սահմանները հյուսիս-արևելքում ամբողջությամբ անվտանգ էին: Այդ ժամանակ կարևոր փոփոխություններ էին տեղի ունենում նաև Բյուզանդիայում: 944 թ. Ռոմանոս Ա Լեկապենոս կայսրը գահընկեց արվեց, որից հետո իրավիճակը Կոստանդնուպոլսում որոշ ժամանակ լարված ու խառն էր²⁰:

Հայաստանում և նրա շուրջ տիրող այս նպաստավոր պայմաններում, երբ չի չիք դարձան Բագրատունյաց գերակայության վերականգնման գրեթե բոլոր խոչընդոտները, սկզբնավորվեց Աբասի գահակալության վերջին տասնամյակը: Մինևույն ժամանակ տեղի ունեցավ մի իրադարձություն, որի հետևանքով աճեց Աբասի կշիռը քրիստոնյա Այսրկովկասում: Վիրքում տեր ու տնօրեն դարձած Աբխազաց թագավորության հետ բախումը հանգեցրեց Աբասի գերակա դիրքի հաստատմանը Այսրկովկասում: Նախահարձակ եղավ Աբխազաց թագավորությունը, որն օգտվեց այն բանից, որ 941 թ. վախճանվեց վրացական միջավայրում Աբասի դաշնակից Գուրգեն իշխանը: Աբխազաց թագավոր Գեորգին (929–957 թթ.) Կղարջքի Բագրատունիների ներկայացուցիչների հետ բաժանեց Գուրգենի տիրությունը²¹ և սկսեց մտորել Բագրատունյաց թագավորության դեմ հանդես գալու մասին:

Պետք է նշել, որ 920–930-ական թթ. Աբխազաց թագավորությունը լայն գործունեություն էր ծավալել Այսրկովկասի քաղկեդոնական երկրների միավորման ուղղությամբ: Աբխազաց թագավոր Գեորգին իր գահակալման հենց սկզբին տիրեց Վիրքին և այնտեղ իշխան նշանակեց իր որդի Կոս-

17 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 87:

18 Տե՛ս նույն տեղում:

19 Տե՛ս al-Ma'sūdī, Murūj al-dhahab wa ma'ādin al-jawāhir, al-Kahira, 1948, ց. 1, ց. 177–178, 205.

20 Տե՛ս Թեփանեսի Շարունակող. Օտար Աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 15, Բյուզանդական աղբյուրներ, Ե, թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հ. Բարթիկյանի, Եր., 1990, էջ 255–258:

21 Տե՛ս Կոստանդին Ծիրանածին. Օտար Աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 6, Բյուզանդական աղբյուրներ, Բ, թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հ. Բարթիկյանի, Եր., 1970, էջ 19:

տանդինին²²: Վերջինս նույն թվականին ապստամբեց հոր դեմ: Գեորգին գորբ հավաքեց նրա դեմ, և նրան միացավ Կախքի քորեպիսկոպոս²³ Փաղ-լան (մահ.՝ 929 թ.): Ապստամբությունը ձնշվեց, իսկ Գեորգին Վիրքի կառավարիչ նշանակեց իր մյուս որդուն՝ Լևոնին, որն այնտեղ իշխեց մինչև հոր մահը, որից հետո փախարհնեց նրան Աբխազաց գահին²⁴:

Ատողիկը հաղորդում է, որ Աբաս թագավորը «**զՎրաց և զՍարմատացոց ասպատակն դադարեցոյց յաշխարհէս Հայոց**»²⁵: Ապա մասնավորեցնելով ասելիքը՝ նա հայտնում է, որ «**ի միում ատուր բազմախտուն բանակաւք, բիրաւոր զարաւք ելանէր Բէրն**²⁶ բէլապես ամբարտաւանութեամբ, իշխանն Ափխազաց, ի Սարմատացոց աշխարհէն, որ յայնկոյս քան զԿովկասեան լերինսն: Խաղայ գայ անթիւ բազմութեամբ առ ափն գետոյն, որ Կուրն կոչի՝ անապատացուցնել կամելով զաշխարհս Հայոց»²⁷: Թշնամին հայտարարում էր, որ եկել է քաղկեդոնական ծեսով օծելու Կարսի նորակառույց Սուրբ Առաքելոց եկեղեցին²⁸: Հայտնի է, որ եկեղեցին կառուցվել է 930-942 թթ.²⁹, որից պետք է բխեցնել, որ նշված իրադարձությունները տեղի են ունեցել արդեն կառուցված եկեղեցու օծման շրջանում՝ ամենայն հավանականությամբ 943 թ.: Այսինքն՝ Բերի գորքերի հարձակումը տեղի է ունեցել Վրաց իշխան Գուրգենի մահից (941 թ.) հետո, իսկ հարձակման պատրվակն էլ լիովին համապատասխանում էր տիրող իրավիճակին, երբ Աբխազաց թագավորության գլխավորությամբ տեղի էր ունենում Այսրկովկասի քաղկեդոնականների միավորման գործընթաց, իսկ վերջինիս հաջողությամբ պսակվելու ճանապարհին միակ խոչընդոտը Հայոց թագավորությունն էր:

Հստակ է, որ «զՎրաց և զՍարմատացոց» արտահայտության մեջ «զՍարմատացոց» ասելով Ատողիկը նկատի ունի արխազաց գորքը: Դա հաստատվում է նաև պատմիչի մեկ այլ հիշատակությամբ, ըստ որի՝ Աբխազաց թագավոր Սմբատը (իմա՝ Բագրատ Գ-Ա. Ե.) «**խաղայ զարաւք**

22 Տե՛ս Քարթլիի մատյան, թարգմ. Վ. Մարտիրոսյանի և Հ. Մկրտումյանի, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», N 9, 1989, էջ 67: Տե՛ս նաև **Анчабадзе З.** Из истории средневековой Абхазии (VI-XVII вв.), Сухуми, 1959, с. 128.

23 Քորեպիսկոպոսը Կախքի իշխանների տիրոջն էր: Տե՛ս Հ. Մկրտումյան, Ծանարների ցեղը և նրանց դերը Դարյալի լեռնանցքի պահպանության գործում, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1972, N 6, էջ 86-87:

24 Տե՛ս Քարթլիի մատյան, էջ 68:

25 **Ատողիկ**, էջ 749:

26 Բեր անունով Աբխազաց թագավոր կամ իշխան այլ աղբյուրներից հայտնի չէ: Ն. Ադոնցը փորձում է այդ անունը կապել Հովհաննես Դրասխանակերտցու կողմից Աբխազաց թագավորին տրված «Ավագն Ափխազաց» անվանման հետ: Տե՛ս **Ադոնց Ն.**, Երկեր, հատ. Եր, Եր., 2012, էջ 388: Վարդան վարդապետը մի տեղում հիշատակում է Աբաս թագավորի կողմից Բերին կուրացնելու մասին [տե՛ս «Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի», Վենետիկ, 1862, էջ 88], իսկ մեկ այլ տեղում, խոսելով Աբխազաց Թևոսաս (Թեոդոս) կույր թագավորի (975-978) մասին, Բերին նույնացնում է նրան: Տե՛ս նույն տեղում, էջ 91: Սակայն «Քարթլիի մատյան»-ը Թեոդոսին կուրացնելը վերագրում է նրա եղբայր, Աբխազաց թագավոր Դեմետրեին (967-975): Տե՛ս «Քարթլիի մատյան», էջ 70: Վարդան վարդապետի վրա ազդեցություն է թողնել այն իրողությունը, որ արխազաց երկու կույր իշխողները ժամանակագրորեն իրար շատ մոտ են կանգնած:

27 **Ատողիկ**, էջ 749:

28 Տե՛ս նույն տեղում:

29 Տե՛ս **Թորամանյան Թ.**, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, աշխատությունների Բ ժողովածու, Եր., 1948, էջ 133; «Հայ ժողովրդի պատմություն», Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., հատ. III, Եր., 1976, էջ 374-375:

բազմաւք ի Սարմատացոց աշխարհէն»³⁰: Քանի որ նախկինում Աբասն օժանդակում էր Վրաց իշխան Գուրգենին Աբխազաց թագավորի և Արտանուջի տերերի դեմ³¹, ուստի կարելի է բխեցնել, որ «Վրաց» անվան ներքո պատմիչը նկատի ունի Արտանուջի տերերի գորքը, որը, օգտվելով Գուրգենի մահից հետո ստեղծված իրավիճակից, միացած արխազաց բանակին, արշավանքի էր դուրս եկել Հայոց թագավորության դեմ: Բացառված չէ, որ արշավանքին մասնակցում էր նաև այդ ժամանակ արդեն Աբխազաց թագավորության գերիշխանության ներքո գտնվող բուն Վիրքից հավաքագրված գորքը, սակայն, պատմիչի համար, անկասկած, հիշատակության հիմք է դարձել, «Վրաց» թագավոր հռչակված Կղարջքի տերերի մասնակցությունը արշավանքին:

Աբասը «**գումարտակ զաւրաց արարեալ այրուծիոյն Հայոց՝ հասանէ ի գետն Կուր**»: Օրեր շարունակ գետի երկու ափերին կանգնած հակառակորդների ջոկատներն անցնում էին գետը և անակնկալ ասպատակ սփռում: Վերջապես Աբխազաց բանակն հաղթահարեց Կուրն ու գրոհեց Հայոց բանակի դիրքերի վրա: Անակնկալի եկած հայ զինվորները շփոթության մատնվեցին: **Իրավիճակը շտկելու համար Աբասն իր ձեռքը վերցրեց նախաձեռնությունը և Հայոց գորքն անձամբ գրոհի տարավ**: Ճակատամարտն ավարտվեց Հայոց բանակի լիակատար հաղթանակով: Ատողիկը, գրելով այն մասին, որ Աբաս թագավորը «զՎրաց և զՍարմատացոց ասպատակն դադարեցոյց յաշխարհէս Հայոց», ցանկացել է ընդգծել, որ հաղթանակը վերջնական է եղել: Ավելին, Բերը գերի է ընկել, բերվել Կարս և կուրացվել, որից հետո կողմերը պայմանավորվել են այլևս չպատերազմել միմյանց դեմ³²: Ի պատիվ Աբասի տոնած այդ խոշոր հաղթանակի՝ Ատողիկը հաղորդում է, որ «**Աբաս ... ըստ քաջազար զաւրութեանն ... յաղթող եղև շուրջանակի**»³³:

Թերևս Բերի արշավանքի հետ է առնչվում միաբնակ եկեղեցու հետևորդների նկատմամբ հալածանքների և նրանց՝ Հայոց թագավորություն գաղթելու վերաբերյալ պատմությունը: Կիրակոս Գանձակեցին հաղորդում է. «...Ռոմանոս. սա հալածեաց զամենայս կրօնաւորս և զքահանայս հայոց, որք էին յաշխարհին Հռոմոնց, զի ո՛չ հաւանեցան դաւանութեանն Քաղկեդոնի: Եւ եկեալ յաշխարհս Հայոց յաւուրս Աբասայ, որդւոյ Սմբատայ, հաստատեցին վանորայս՝ զԿամրջաձոր, և զԿապուտքարն ի գաւառին Արշարունեաց, և զհռչականունն Հռոմոսին կոչեցեալ վանք, և զԴպրէվանք ի Շիրակ գաւառին. շինեցին և եկեղեցի մի յանուն ամենասուրբ Աստուածածնին ի վանքն, որ կոչի Սանահին»³⁴: Այդ դեպքերին առավել մոտ կանգնած Ատողիկը, սակայն, հաղորդում է խիստ էական մանրամասներ, որոնք հնարավորություն են տալիս միաբնակների հալածանքների իրողությունը կապելու Բերի արշավանքի հետ: Ըստ Ատողիկի՝ «մեծահռչակ **ուլստն**

30 Ատողիկ, էջ 805-806:

31 Տե՛ս Կոստանդին Ծիրանածին, էջ 19: Տե՛ս նաև Toumanoff C. The Bagratids of Iberia from the eight to the eleventh Century, Le Museon, LXXIV, Louvain, 1961, p. 26.

32 Տե՛ս Ատողիկ, էջ 750:

33 Նույն տեղում, էջ 749:

34 Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, աշխատասիրությանը Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Եր., 1961, էջ 84-85:

Կամրջածորոյ ի գաւառին Արշարունեաց, որոյ առաջնորդ հայր Յովհաննէս, որ հալածեալ յարևմտեայ աշխարհէն, յեզերացոց գաւառէն, ի քաղկեդոնական մարդադաւան աղանդիցն...»³⁵: Ամենայն հավանականությամբ Եզերաց գավառից, որը մաս էր կազմում Արխագաց թագավորության, միաբնակ հոգևորականի հալածվելու վերաբերյալ հիշատակությունը, այն համադրելով Բերի սպառնալիքի հետ, թե եկել է Կարսի կաթողիկէ եկեղեցին օրհնելու քաղկեդոնական կարգով, հուշում է, որ գործ ունենք միևնույն ենթատեքստում տեղի ունեցող գործընթացների հետ³⁶:

Ավելին, Սամվել Անեցու մի հիշատակությունը հնարավորություն է տալիս հիմնավորելու Բյուզանդիայի՝ նշված իրադարձություններին մասնակից լինելը: Պատմիչը գրում է. «**Յոյնք** (իմնա՛ բյուզանդացիները – Ա.Ե.) **պահէն ի կողմն Բէրա:** Իսկ յետ յաղթելոյ զԲէրա Աբաս ետ փորել զաչս նորայ»³⁷: Ռոմանոս կայսեր հիշատակությունը հնարավորություն է տալիս այդ իրադարձությունը թվագրելու մինչև նրա գահընկեց արվելը 944 թվականին, իսկ Ասողիկի շարադրանքում միաբնակների հալածանքների պատմությունը Բերի արշավանքից հետո նկարագրելը ցույց է տալիս, որ հալածանքները և գաղթը տեղի են ունեցել 943–944 թթ.:

Արխագաց բանակի ջախջախումը Աբասին վերածեց այժմ արդեն Այսրկովկասի հզորագույն գահակալի՝ ստեղծելով բոլոր հնարավորությունները Բագրատունի տիրակալի գերակա դիրքի հաստատման և Բագրատունյաց տերության վերականգնման համար:

2. Հոգևոր հիմնախնդիրների լուծումը

Աբասի գահակալության երկրորդ շրջանը նշանավորվեց նաև նրանով, որ գլուխ բարձրացրին Հայաստանի հոգևոր միջավայրի՝ նախկինում չկարգավորված և կուտակված խնդիրները՝ պահանջելով անհապաղ լուծումներ: Դրանց լուծմանը նպաստեց այն իրողությունը, որ Գագիկ Արծրունու մահից հետո հնարավոր դարձավ Այրարատ վերադարձնել կաթողիկոսանիստը: Հայոց հայրապետի վերադարձը Միջնաշխարհի նպաստեց երկրի հոգևոր միասնության ամրապնդմանը: Ըստ Սամվել Անեցու՝ Անանիա Մոկացի կաթողիկոսը «**Ե (5) ամ. յԱղթամար և Ժէ (17) ամ ի Վարագեկաց**»³⁸: Քանի որ Անանիա Մոկացին իր գահակալության սկիզբը դնում է հայոց ՅՂ թվականին (390/941–942 թ.)³⁹, ապա կաթողիկոսարանի տեղափոխումն ընկնում է 946 թ.: Ըստ Ասողիկի՝ «**Տէր Անանիա Մոկացի՝ առաջնորդ սուրբ ուխտին Վարագայ, հայրապետ Հայաստանեայցս՝ ամս ԻԲ (22)**»⁴⁰: Այս տեղեկությունը ցույց է տալիս, որ Հայոց կաթողիկոս դառնալուց

35 Ասողիկ, էջ 750:

36 Տե՛ս Գրեյ Ա., Династия Багратидов в Армении, “Журнал министерства народного просвещения”, часть ССХС, С.–Петербург, 1893, ноябрь, с. 100.

37 Սամուել Անեցի և շարունակողներ, Ժամանակագրություն (Աղամից մինչև 1776 թ.), աշխատասիրությամբ Կ. Մաթևոսյանի, Եր., 2014, էջ 173:

38 Նույն տեղում:

39 Տե՛ս Անանիա Մոկացի, էջ 255–256:

40 Ասողիկ, էջ 749:

առաջ Անանիա Մոկացին Վարագա սուրբ ուխտի առաջնորդն է եղել: Թերևս այս տողերի սխալ մակաբերումն է պատճառը, որ Սամվել Անեցին, ում հայտնի էր, որ Անանիա Մոկացին Աղթամարում հինգ տարի մնալուց հետո տեղափոխվել է Շիրակ, նշում է, թե իբր նա փոխադրել է իր այրոքը Վարագ և այնտեղ մնացել 17 տարի: Փորձ է արվել Սամվել Անեցու հիշատակած «Վարագ»-ի ներքո հասկանալ Շիրակ գավառի Արգինա գյուղաքաղաքը⁴¹: Այդ տեսակետը հավանական է, քանի որ Անանիա Մոկացին հայոց ՅՂԸ թվականից (398/949-950 թ.) ոչ շատ վաղ ընկած մի դեպքի առիթով գրում է, որ «**եկեալ հասաք ... յաշխարհս մեր Շիրակ կոչեցեալ**»⁴² այդպիսով ցույց տալով իր նստոցի՝ Շիրակում գտնվելը: Սակայն այն արքայանիստ Կարսում չէր⁴³: Այդ է վկայում այն իրողությունը, որ Հայոց թագուհու մահվան կապակցությամբ⁴⁴ և Աբասին ու նրա որդի իշխանաց իշխան Աշոտին հանդիպելու համար կաթողիկոսը հատուկ ժամանել էր Կարս⁴⁵: Ուստի պատահական չէ, որ Ստեփանոս Օրբելյանը վկայում է՝ Վասպուրականից կաթողիկոսանիստը տեղափոխվել էր Արգինայի վանքը Շիրակ գավառում⁴⁶:

Երկրի հոգևոր իշխանության կենտրոնի տեղափոխումն Այրարատ միտված էր մեծապես բարձրացնելու Գագիկ Արծրունու մահից հետո միակ Հայոց թագավոր Աբասի հեղինակությունը:

940-ական թթ. երկրորդ կեսին և 950-ական թթ. սկզբին վերջապես իր լուծումը գտավ ըստ Անանիա Մոկացու՝ 69 տարի շարունակվող, այսպես կոչված, «**Աղվանից** (իսմ Հայոց Արևելից կողմերի-Ա.Ե.) **ապստամբություն**»-ը:

Համաձայն Անանիա Մոկացու՝ Գևորգ Բ Գառնեցու մահից հետո «**տեկալ ապստամբութեամբ զամս ԿԹ (69) և զժամանակս հայրապետաց հնգից, մինչև ի մեր նուաստութիւնս**»⁴⁷: Ըստ Ստեփանոս Օրբելյանի՝ մինչև Անանիա Մոկացին իշխած հինգ կաթողիկոսներն էին Մաշտոց Եղիվարդեցին (898 թ.), Հովհաննես Դրասխանակերտցին (898-925/926 թթ.), Ստեփանոս Ռշտունին (926-927 թթ.), Թեոդորոս Ռշտունին (927-937/938 թթ.) և Եղիսեն (937/938-942 թթ.)⁴⁸: Եթե Անանիա Մոկացու՝ Արգինայում հաստատվելու 946 թվականից հանենք «ապստամբության» 69 տարիները, հաշվարկը կհասցնի 876/877 թ., երբ կաթողիկոսական գահին բազմեց Գևորգ Բ Գառնեցին (876/877-898 թթ.)⁴⁹: Եզրակացությունն այն է, որ կան հինգ կաթողիկոսների փոխարեն պետք է հիշատակված լինեին վեց կաթողիկոսներ և կան Անանիա Մոկացին, ինչպես և Ասողիկը, շուրջ

41 Տես Սամվել Անեցի և շարունակողներ, էջ 380, ծանոթ. 182:

42 Անանիա Մոկացի, էջ 268:

43 Ըստ Ռ. Մաթևոսյանի՝ Անանիա Մոկացին տեղափոխվել է Կարս, որտեղ Աբաս թագավորը կաթողիկե եկեղեցին էր կառուցել: Տես Ռ. Մաթևոսյան, Բագրատունյաց Հայաստանի պետական կառուցվածքն ու վարչական կարգը, Եր., 1990, էջ 122:

44 Տես Անանիա Մոկացի, էջ 259:

45 Տես նույն տեղում, էջ 268:

46 Տես «Պատմությունն անհանգին Սիսական արարեալ Ստեփաննոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց», Թիֆլիս, 1910, էջ 275:

47 Անանիա Մոկացի, էջ 267:

48 Տես Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 276:

49 Տես Ալիշան Գ., Յուշիկը հայրենեաց Հայոց, հ. Ա, Վենետիկ, 1869, էջ 475; Տես Մ. Օրմանյան, նշվ. աշխ., § 674:

մեկ տարի գահակալած Ստեփանոս Ռշտունուն Հայոց հայրապետների ցանկում չի հաշվարկել⁵⁰: Այսպես թե այնպես, ակնհայտ է, որ հաշվարկի մեկնակետը Գևորգ Բ Գառնեցու աթոռակալության սկիզբն է, իսկ «ապստամբության» վերացումը թվագրված է Անանիա Մոկացու՝ Արգինայում հաստատվելու 946 թվականով:

«Աղվանից ապստամբության» էությունն այն էր, որ հակառակ ընդունված կարգի, որ Աղվանից կաթողիկոսները ձեռնադրվում էին ամենայն Հայոց կաթողիկոսների կողմից, նշված հինգ կաթողիկոսների օրոք կարգվել էին տեղի եպիսկոպոսների կողմից՝ չստանալով Հայոց կաթողիկոսի ձեռնադրությունը: Դրա նախադեպը, սակայն, տեղի էր ունեցել Գևորգ Բ Գառնեցու օրոք, երբ Հայոց Արևելից կողմերի եպիսկոպոսները կաթողիկոս էին ընտրել Հունանին, որին ի վերջո ձեռնադրեց նաև Գևորգ Բ Գառնեցին՝ երախտահատույց լինելով Աղվանից Համամ թագավորին, որն իրեն ազատել էր գերությունից⁵¹: Պատահական չէ, որ «Աղվանից ապստամբություն»-ը, ըստ Անանիա Մոկացու, սկիզբ է առել հենց նրա օրոք: Այդ իրողությունը Հայոց Արևելից կողմանց հոգևորականությանը զգալիորեն անկախամիտ էր դարձրել: Անանիա կաթողիկոսի՝ Արգինա տեղափոխվելու շրջանում Հայոց Արևելից կողմերում և Սյունիքում հասունանում էին իրադարձություններ, որոնց հետագա զարգացումը անկասկած բերելու էր այդ երկրամասերի՝ հայկական իրականությունից մասնակի (հոգևոր առումով) օտարման: Ըստ Անանիա Մոկացու և Ստեփանոս Օրբելյանի՝ Սյունյաց եպիսկոպոս Հակոբը (918-958)⁵² մեռոնի համար այլևս Հայոց կաթողիկոսի մոտ չէր գնում՝ պատճառ բերելով կաթողիկոսարանի անընդհատ տեղափոխությունները, ճանապարհի հեռավորությունը և նպատակահարմար գտնելով նշված հարցով դիմել Աղվանից (Հայոց Արևելից կողմերի) կաթողիկոս Սահակին (928-948)⁵³: 930-940-ական թթ. Աղվանից Սահակ կաթողիկոսի և Սյունյաց Հակոբ եպիսկոպոսի ինքնուրույնությունը մայր եկեղեցուց այնքան խորացավ, որ նրանք նույնիսկ հրաժարվեցին Հայոց կաթողիկոսի ընտրությանը մասնակցելուց, չնայած պատրաստակամություն հայտնեցին ընդունել ընտրությունների արդյունքները հեռակա կարգով⁵⁴:

Դատելով Անանիա Մոկացու թղթերից՝ Հայոց Արևելից կողմերի և Սյունյաց հոգևոր տերերի նման պահվածքի պատճառը ոչ միայն հոգևոր խնդիր էր, այլև քաղաքական: Այդ ժամանակ Աղվանից թագավորն էր Իշխանակը, որի օրոք թագավորությունում տարածվեց քաղկեդոնականությունը, և հենց ինքը՝ Աղվանից թագավորը, դարձավ քաղկեդոնական: Անանիա Մոկացին դրա մեջ վտանգ էր տեսնում նաև Հայոց Արևելից կողմերի ու Սյունիքի համար՝ թե՛ հոգևոր, թե՛ քաղաքական երկփեղկման առումներով⁵⁵:

50 Տե՛ս **Ասողիկ**, էջ 748:

51 Տե՛ս **Անանիա Մոկացի**, էջ 267:

52 Սյունյաց Հակոբ եպիսկոպոսի մասին մանրամասնորեն տե՛ս **Ալեքսանյան Վ.**, Հակոբ Ա եպիսկոպոս Սյունեցու գործունեության շուրջ (918-958 թթ.), «Պատմա-բանասիրական հանդես», N 3, 2014, էջ 195-208:

53 Տե՛ս **Անանիա Մոկացի**, էջ 256: **Ստեփանոս Օրբելյան**, էջ 274-275:

54 Տե՛ս **Անանիա Մոկացի**, էջ 258:

55 Տե՛ս նույն տեղում: Ստեփանոս Օրբելյանը Հակոբ եպիսկոպոսին ուղղված՝ քաղկեդոնականությանը հարելու մեղադրանքը համարում է գրպարտություն: Տե՛ս **Ստեփանոս Օրբելյան**, էջ 277:

Նախքան Աբասի գահակալությունը հայտնի չէ որևէ դեպք, երբ Բագրատունի գահակալը Հայոց կաթողիկոսի հետ միասին ձեռնարկեր այդ խնդիրների լուծումը: Ուստի Աբասին և խիստ գործունյա Անանիա Մոկացի կաթողիկոսին վիճակվեց զբաղվել դրանց կարգավորմամբ:

Ինդիրը լուծելու նպատակով 946 թ. Հայոց կաթողիկոսը մեկնեց Սյունիք, որտեղ ընդունվեց Սյունյաց Սմբատ և Բաղաց Զվանշեր իշխանների կողմից: Հակոբ եպիսկոպոսը մեղա եկավ և թողություն ստացավ⁵⁶: Սյունիքում խնդիրը համարելով լուծված՝ կաթողիկոսը որոշեց ուղևորվել Հայոց Արևելից կողմեր, երբ լուր հասավ, որ վախճանվել է Հայոց թագուհին, և նա շտապ վերադարձավ Շիրակ⁵⁷: Շուտով պարզվեց, որ Հակոբ եպիսկոպոսը շարունակում է նախկին գործելակերպը⁵⁸: Նկարագրելով ստեղծված վիճակը՝ Անանիա Մոկացին ամեն ինչ կապում է Հայաստանում տարածվող քաղկեդոնականության հետ: Նա գրում է, որ «**կամեցաք մարել գրնծիդեալ աղանդ Քաղկեդոնի, որ յաշխարհիս Հայոց իբր քաղցկեղ ճարակեք**»⁵⁹, ուստի դիմում է Աբաս թագավորին, որ նա վերջապես միջամտի՝ «արքայասաստ» հրաման արձակի՝ բոլորին վերադարձնելով «փկան Աստուծոյ»⁶⁰: Աբասը միջամտում է և հրաման արձակում՝ գլխատման սպառնալիքով արգելելով ամուսնությունը երկաբնակների հետ: Սյունիքը՝ թագավորը հրամայում էր նորանոր եկեղեցիներ կառուցել, ինչպիսիք կառուցվել էին Կարսում⁶¹:

948 թ. վախճանվեց Աղվանից կաթողիկոս Սահակը⁶²: Նրան հաջորդած Գագիկին (948-961)⁶³ տեղի իշխանները սկզբում չընդունեցին և այլ մեկին՝ Հունանին, ուղարկեցին Արգինա՝ Հայոց կաթողիկոսի կողմից ձեռնադրվելու: Հունանի թեկնածությանը համաձայնեց նաև Աբասը, և նա ձեռնադրվեց որպես Աղվանից կաթողիկոս⁶⁴: Այդ ամենը Սյունյաց Հակոբ եպիսկոպոսը դժգոհությամբ ընդունեց, քանի որ ի դեմս Գագիկ կաթողիկոսի կորցնում էր իր դաշնակցին⁶⁵:

Զնայած Հունանի ձեռնադրությանը՝ Հայոց Արևելից կողմերում և Սյունիքում իրավիճակը էական փոփոխություններ չէր կրում: Դա ստիպեց, որ 949 թ. Հայոց կաթողիկոսը մեկնի Խաչեն, իսկ այնտեղից՝ Սյունիք: Նրան դիմավորեց Խաչենի Գրիգոր իշխանը, որի հրավերով Արդախ ավանում գումարվեց եկեղեցական ժողով՝ գահընկեց կաթողիկոս Գագիկի և ձեռնադրված կաթողիկոս Հունանի մասնակցությամբ⁶⁶: Ժողովականների մեծ մասը դեմ էր Հունանին և կողմ՝ Գագիկին: Գրիգոր իշխանը Անանիա Մո-

56 Տե՛ս Անանիա Մոկացի: Տե՛ս նաև Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 276:

57 Տե՛ս Անանիա Մոկացի, էջ 258-259:

58 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 259: Տե՛ս նաև Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 277:

59 Անանիա Մոկացի, էջ 259:

60 Նույն տեղում:

61 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 259-260:

62 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 260:

63 Ըստ Մովսես Դափնյուհանցու և Կիրակոս Գանձակեցու՝ Գագիկ կաթողիկոսն իշխել է 14 տարի, ըստ որում նրա գահակալության չորրորդ տարին համապատասխանել է հայոց Ն թվականին (400/951-952): Տե՛ս Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 346; Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 198: Ստացվում է, որ նա այրոռակալել է 948-961 թթ.:

64 Տե՛ս Անանիա Մոկացի, էջ 260:

65 Տե՛ս նույն տեղում:

66 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 261: Տե՛ս նաև Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 278-279:

կացուն հիշեցնելով Գևորգ Բ Գառնեցու կողմից առանց Հայոց կաթողիկոսի ձեռնադրության Աղվանից կաթողիկոս կարգված Հունանի ձեռնադրման օրինակը՝ խնդրեց ձեռնադրել Գագիկին: Ըստ Ստեփանոս Օրբելյանի՝ Անանիա Մոկացին կարգալույծ է արել թե՛ Հունանին, թե՛ Գագիկին, թեև Խաչենի իշխան Գրիգորը խնդրում էր վերջինիս համար⁶⁷: Սակայն դատելով Անանիա Մոկացու «...**գերկորդ ձեռնադրութիւն տալով ուղղափառին** (իմա Գագիկին – Ա.Ե.)՝ **ի սուրբ կանոնաց երկորեան լուծման առնուաք հրաման**»⁶⁸ տեղեկությունից, որը հետևում է Գևորգ Գառնեցու օրինակով Գագիկին ձեռնադրելու մասին Խաչենի իշխան Գրիգորի խնդրանքի մասին հաղորդմանը՝ կարելի է եզրակացնել, որ նա անսացել է այդ խնդրանքին և ձեռնադրել Գագիկին: Ի դեպ, «**ի սուրբ կանոնաց երկորեան լուծման առնուաք հրաման**» արտահայտությունը լիովին համահունչ է Ստեփանոս Օրբելյանի՝ թե՛ Գագիկին և թե՛ Հունանին կարգալույծ անելու մասին տեղեկությանը, որը կարծել է տալիս, որ նախքան Գագիկին Գրիգոր իշխանի խնդրանքով ձեռնադրելը հարկ էր կարգալույծ անել նրան, քանի որ նախկինում կարգի խախտմամբ էր ձեռնադրվել որպես Աղվանից կաթողիկոս և իր իսկ կողմից ձեռնադրված Հունանին, որին, ի դեպ, կարգալույծ արեց՝ Արդախի ժողովի մասնակիցների դժգոհությունը պատճառ բերելով⁶⁹: Այլապես՝ վերջիվերջո Գագիկին չձեռնադրելու պարագայում, Արգինայում իր կողմից ձեռնադրված Հունանին կարգալույծ անելու տրամաբանությունն անհետանում է: Ըստ Ստեփանոս Օրբելյանի՝ Անանիա Մոկացին այդպես էլ չի կարողացել Աղվանից Գագիկ կաթողիկոսին մինչև վերջ ենթակա դարձնել իրեն⁷⁰: Ինքը՝ Անանիա Մոկացին, Գագիկին ներկայացնում է որպես «**այր համեստ և գեղեցկադէմ և չափաւոր հասակաւ**»⁷¹, և նման «բարեհաճ» նկարագրությունն իրականում խոսում է հակառակի օգտին:

Կարգավորելով խնդիրը Խաչենում՝ Անանիա Մոկացին մեկնեց Սյունիք: Իմանալով նրա գալու մասին՝ Հակոբ եպիսկոպոսը ապաստանեց Բաղքի Զվանշեր իշխանի Կապան ամրոցում՝ ստանալով իշխանի աջակցությունը: Նզովելով նրանց և հրամայելով ավերել Հակոբ եպիսկոպոսի նստոցը՝ կաթողիկոսը վերադարձավ Շիրակ: Իմանալով այդ նորությունը՝ Աբասը քաջալերեց նրան⁷²:

Փաստորեն Աբասի օրոք դժվարին էր իրավիճակը Հայաստանում նաև հոգևոր առումով: Շնորհիվ խիստ գործունյա Հայոց կաթողիկոսի՝ այդ խնդիրները հիմնականում լուծում ստացան, չնայած դեռ որոշ ժամանակ իրենց զգացնել էին տալիս: Այն, որ նշված խնդիրները հիմնականում լուծվել են Աբասի օրոք, պարզվում է Անանիա Մոկացու հետևյալ տեղեկությունից. «...**ողորմութեամբն Աստուծոյ և կամաւք հզաւրին** (իմա Աբասի – Ա.Ե.) **առ ժամայն բարձան ամենայն անառակ կարգադրութիւնքն, որ էին յաշխարհին երանելոյ թագաւորին Աբասայ, շնորհաւք նորին և**

67 Տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 282:

68 Անանիա Մոկացի, էջ 261-262:

69 Տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 282:

70 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 283:

71 Անանիա Մոկացի, էջ 260:

72 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 267-268:

աղաթիւք սրբոց»⁷³: Այս տողերը վկայում են երկրում ծառացած հոգևոր խնդիրների լուծման համար Հայոց կաթողիկոսին Աբասի կողմից տրամադրված քաղաքական լայն աջակցության մասին, որի շնորհիվ կաթողիկոսը թե՛ Հայոց Արևելից կողմերում և թե՛ Սյունիքում կարողանում էր իր կամքը թելադրել տեղի աշխարհիկ ու հոգևոր տերերին:

Ամենայն հավանականությամբ նոր եկեղեցիներ կառուցելու՝ Աբաս թագավորի հրամանի հետ է կապված այն բուռն եկեղեցաշինությունը, որ սկիզբ առավ հարևան երկրներում հալածվող միաբնակ հոգևորականների՝ Հայաստանում հաստատվելուց հետո⁷⁴:

Աբասի օրոք եկեղեցաշինության ծավալների մեծացումը հաշվի առնելով՝ Ասողիկը գրում է, որ «**Աբաս խաղաղության և շինության պատճառ եղեալ աշխարհիս Հայոց»⁷⁵:** Հեռաքրքրական է, որ Աբաս թագավորը նման համբավ ուներ նաև վրացական միջավայրում: Ըստ Փարսադան Գորգիջանիձեի՝ 24 տարի թագավորած Աբասի օրոք Հայոց տերությունը շենացել է ու կառուցվել են եկեղեցիներ⁷⁶:

Ի վերջո հարկ է նշել նաև Աբաս թագավորի օրոք Անիի միջնաբերդից դուրս կառուցված եկեղեցու մասին: Ասողիկի աշխատության ձեռագրերից մեկում առկա է մի հավելում, ըստ որի՝ Աբասը «**շինէ և գփոքր կաթողիկէն Անույ**»⁷⁷: Եկեղեցին «**փոքր կաթողիկէ**» է կոչվել հետագայում, երբ Անիում որպես կաթողիկոսարանի եկեղեցի կառուցված Մայր տաճարը, ի տարբերություն նրա, սկսել են անվանել «**մեծ կաթողիկէ**»⁷⁸: Աբասի կողմից Անիում կաթողիկէ եկեղեցի կառուցելը հիմնավորվում է ձեռագրերից մեկում պահպանված «**Սա (իսմն Աբասը – Ա.Ե.) շինեաց վանս՝ կաթուղիկէն, գԿարուց մեծ եկեղեցին...**»⁷⁹: «Փոքր կաթողիկէն», հավանաբար, նույնական է Անիի «Աշոտյան» պարիսպներից ներս, բայց միջնաբերդի տարածքից դուրս գտնվող «Աշոտի [քաղաքի] եկեղեցուն»⁸⁰, որը վերագրվում է Անիի՝ մինչև մայրաքաղաք հռչակվելն ընկած ժամանակաշրջանին⁸¹: Աշոտ Գ-ն Անիում թագադրվել է հենց «փոքր կաթողիկէ» եկեղեցում⁸²:

Կարելի է ենթադրել, որ Անիի ընդարձակման և մայրաքաղաքի վերածման գործընթացը սկիզբ է առել հենց Աբաս թագավորի օրոք, որը Կարսում կաթողիկէ եկեղեցի հիմնելուց բացի՝ հրամայել է նման մեկ այլ եկեղեցի էլ Անիում կառուցել:

73 Նույն տեղում, էջ 260:

74 Տե՛ս **Ասողիկ**, էջ 750-751; **Կիրակոս Գանձակեցի**, էջ 84-85:

75 **Ասողիկ**, էջ 749:

76 Տե՛ս **Լ. Մելիքսեթ-Քեկ**. Վրաց աղբյուրները Հայաստանի յեվ հայերի մասին, քաղվածքներ վրացերեն բնագրերից հայերեն թարգմանությամբ, ներածություն-ծանոթագրություններով յեվ հավելվածներով, հատ. Բ. (ԺԳ-ԺԸ դար), Յերեվան, 1936, էջ 97:

77 **Ասողիկ**, էջ 749, ծանոթ. 26:

78 **Մաթևոսյան Կ.**, Անի. եկեղեցական կյանքը և ձեռագրական ժառանգությունը, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 1997, էջ 156; նույնի՝ «Անի-Շիրակի պատմության էջեր», Եր., 2010, էջ 11-12:

79 **Գարեգին Ա** կաթողիկոս, նշվ. աշխ., հատ Ա, էջ 87:

80 **Մաթևոսյան Կ.**, Անի-Շիրակի պատմության էջեր, էջ 12:

81 Տե՛ս **Март Н.**, Ани: книжная история города и раскопки на месте городища, М.-Л., 1934, с. 101.

82 Տե՛ս **Մաթևոսյան Կ.**, Անի-Շիրակի պատմության էջեր, էջ 12: Տե՛ս նաև նույնի՝ «Անի. եկեղեցական կյանքը և ձեռագրական ժառանգությունը», էջ 155-158:

3. Աբասի գահակալության վերջին տարիները. Աբասը՝ շահնշահ

Աբասի թագավորության վերջին տարիներին Բյուզանդիան զգալիորեն ակտիվացրեց իր գործողությունները հատկապես Կարնո քաղաքի ուղղությամբ: 949 թ. (հայոց ՅՂԸ թվականին՝ 398/949–950 թ.) բյուզանդական բանակը գրավեց Կարնո քաղաքը⁸³: Գրավումից անմիջապես հետո օգտվելով իրավիճակից՝ Կղարջքի (Վրաց) թագավոր Սմբատը (945–958)⁸⁴, որը Բյուզանդիայից ստացել էր կուրապաղատի կոչում, գրավեց Կարնո քաղաքի հարևան Մաստատոն (Մագդաատ) ամրոցը⁸⁵:

Միննույն ժամանակ 951 թ. սկսած՝ Դվինում հաստատվեցին քուրդ Շադդադյանները⁸⁶: Վերջիններիս գործունեության կարևոր փուլը սկսվել է արդեն Աբասի վախճանից հետո, ուստի այժմ հարկ է բավարարվել միայն նրանց՝ Դվինում հաստատվելն արձանագրելով:

Իբն Հաուկալը, խոսելով 941 թ. Ատրպատականի տիրակալ դարձած Մարգուբան իբն Մուհամմադ իբն Մուսաֆիբ ալ-Սալարիին հարկատու լըստ նրա՝ հիջրայի 344 (955) թ. դրությամբ՝ հայ իշխանների մասին, նրանց թվում հիշատակում է **Սմբատի որդիներին** (بنی سنباط / «**բանու Միբատ**»)⁸⁷: Այդ տեղեկությունից Ա. Տեր-Ղևոնդյանը բխեցրել է, որ հարկատու կարող էր լինել իրականում միայն Աբասը, քանի որ Սմբատ Ա-ի (891–914 թթ.) մյուս որդին՝ Աշոտ Երկաթը, Մարգուբան իբն Մուհամմադի ժամանակակիցը չէր⁸⁸: Վ. Մինորսկին կարծում է, որ իբն Հաուկալի տեղեկությունը վերաբերում է հիջրայի 344 թ. (ապրիլ, 955 թ.–ապրիլ, 966 թ.), իսկ «Սմբատի որդիներ» բառակապակցության ներքո պետք է հասկանալ Անիի Բագրատունիներին⁸⁹: Վերջին թվագրումը բավականին կասկածելի է, քանի որ «Սմբատի որդիներ» արտահայտությունը պետք է հուշեր, որ խոսքը հենց Սմբատ Ա-ի որդիների մասին է: Այլապես, Աշոտ Գ-ին, որը Սմբատ Ա-ի թոռն էր, «Սմբատի որդի» կոչելը անտրամաբանական է: Մյուս կողմից, անտրամաբանական է նաև Անիի Բագրատունիներին «Սմբատի որդիներ» կոչելը, քանի որ արքայատան հիմնադիրը ոչ թե Սմբատն էր, այլ նրա հայր Աշոտը (887–891 թթ.):

Ի վերջո, ինչ վերաբերում է «Սմբատի որդիների (իմա որդու)»՝ Մարգուբան իբն Մուհամմադին հարկատու լինելուն, ապա, եթե իրոք այդպիսի վիճակ եղել է, ապա միայն Աբասի գահակալության շրջանում և ավարտ-

83 Տե՛ս Ասողիկ, էջ 754:

84 Տե՛ս «Քարթլիի մատյան», էջ 67:

85 Տե՛ս Կոստանդին Ծիրանածին, էջ 18: Մաստատոնի (Մագդաատ) տեղադրությունը տե՛ս Դանիելյան Է., Կեց (Κεζέον) և Մագդաոտ (Μαγδατόν) ամրոցների տեղադրությունը. «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1976, N 8, էջ 73–84:

86 Տե՛ս Տեր-Ղևոնդյան Ա., Մունաջջիմ–Բաշիի XI–XII դդ. անանուն աղբյուրը Դվինի և Գանձակի Շադդադյանների մասին, «Բանբեր Մատենադարանի», 1962, N 6, էջ 75; նույնի՝ «Դվին քաղաքի ժամանակագրությունը 9–11-րդ դարերում», ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների», 1957, N 10, էջ 92:

87 Ibn Haukal. Liber imaginis terrae, “Bibliotheca geographorum arabicorum”, pars II, “Opus geographicum”, Leiden, 1967, p. 354–355.

88 Տե՛ս Տեր-Ղևոնդյան Ա., Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, էջ 175:
89 Տե՛ս Minorsky V. Caucasia IV, II: The Caucasian vassals of Marzuban in 344/955, “The Bulletin of the School of Oriental and African Studies” (1953, XV/3), 1953, p. 526, r. 9.

վել է հիջրայի 337 թ. (11 հուլիս, 948 թ.–30 հունիս, 949 թ.), երբ Մարգուբանը թշնամիների դեմ կռվում գերի ընկավ⁹⁰ և գնդանում մնաց մինչև հիջրայի 342 թ. (18 մայիս, 953 թ.–6 մայիս, 954 թ.)⁹¹: Նրա բանտարկությունից հետո Աբասն ազատվեց հերթական հզոր հակառակորդից:

Որ նշվածը խիստ հավանական է, հիմնավորվում է նրանով, որ «Սմբատի որդի» անվանաձևով Աբասին հիշատակում է նաև Միսքավայիբ: Այդ հիշատակությունը վերաբերում է հիջրայի 342 թ.: Ըստ հեղինակի՝ այդ տարի Դայսան գորավարը, պատրաստվելով պատերազմի, Հայաստան է ուղարկում իր գործակալներին, որպեսզի ապահովվի Հայոց թագավորների չեզոքությունը: Վերջիններիս շարքում հիշատակվում են Իբն ալ-Դայրանին (Դերենիկի որդին), Իբն Գագիկը (Գագիկի որդին)⁹², որը Գագիկ Արծրունու որդի և հաջորդ Գրիգոր Դերենիկն է (943–959), վերջինիս եղբայր Համզահը (Համազասպ Աբուսահլ) և ոմն **Իբն Սաբատը** (ابن سباط)⁹³: Փորձ է արվել վերջինիս նույնացնելու Մանազկերտի տեր Աբու Սավադայի (իբր թե Աբու Սաբատ) հետ⁹⁴, ինչն անհնար է, քանի որ խնդրո առարկա թվականին Աբու Սավադայի կենդանի լինելը խիստ կասկածելի է⁹⁵ և, բացի դրանից էլ, նա Հայոց թագավորներից մեկը չէր համարվում: Իրականում խոսքն Աբաս թագավորի մասին է⁹⁶, իսկ «Իբն Սաբատ»-ը խմբագրելի է «Իբն Սանբատ»-ի (ابن سنباط), որը կնշանակի «Սմբատի որդի»: Հայտնի է, որ Սմբատ անունն արաբական աղբյուրներում պահպանվել է Սինբատ-Սանբատ ձևով, ինչպես Սինբատ/Սանբատ իբն Աշուտ (سنباط بن اشوط) անվանաձևում⁹⁷: Ինչ վերաբերում է «Սաբատ» անվանաձևին, ապա պետք է նշել, որ հայկական մի շարք վիմագրերում և ձեռագրերում ևս «Սմբատ» անունը գրված է «Մբատ» ձևով, ըստ որում՝ այնքան հաճախ, որ կարելի է վտահ ասել, որ գործ ունենք ոչ թե պարզ վրիպակների, այլ օրինաչափության հետ⁹⁸: Ի դեպ, նույն Սմբատ Ա-ն Լազարյան ավետարանի հիշատակարանում (887) հիշատակված է «Մբատ» ձևով⁹⁹: Նշվածը ցույց է տալիս, որ «Սաբատ» անվան ներքո նախնական «Սանբատ/Սինբատ» անվանաձևը ենթադրելը խիստ հիմնավոր է: Արաբական միջավայրում, ինչպես տեսանք, կիրառական էր նաև «Բանու Սինբատ/Սմբատի որդիներ» անվանաձևը: Պարզ է, որ Աշոտ Երկաթի մահից հետո Աբասը՝ որպես

90 Տե՛ս **Miskawayh**, 5, էջ 290:

91 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 309:

92 Միսքավայիի աշխատության այս հատվածի անգլերեն թարգմանությունը կատարվել է բառացի, որի հետևանքով այն ստացել է «**Իբն ալ-Դայրանին, Իբն Ջաջիկը** (ինձի Գագիկ-Ա.Ե.) և **նրա եղբայր Համզահը**» տեսքը: Տե՛ս *The Concluding Portion of The Experiences of the Nation by Miskawaihi*, translated from the arabic by **D. S. Margoliouth**, vol. II, *Reigns of Muttaqi, Mustakfi, Muti and Ta'i*, Oxford, 1921, p. 159. Հաջորդ նմանատիպ հաղորդումը ևս թարգմանվել է բառացի, սակայն առաջարկվել է ասավել ճշգրիտ՝ «**Գագիկի որդի Դերենիկը...**» ձևը: Տե՛ս նույն տեղում, էջ 160:

93 Տե՛ս **Miskawayh**, 5, էջ 309:

94 Տե՛ս **Miskawaihi**, eng. trans., p. 159, f. 1.

95 Տե՛ս **Կոստանդին Ծիրանածին**, էջ 11–12:

96 Այս ենթադրությունը նախկինում հպանցիկ կերպով կատարել է նաև Վ. Վարդանյանը: Տե՛ս Վ. **Վարդանյան**, Արծրունիները հայոց պատմության մեջ, Եր., 2002, էջ 137:

97 Տե՛ս **Ibn Haukal**, էջ 343, 350; **Al-Istakhri**, *Kitāb masālik al-mamālik*, "Bibliotheca geographorum arabicorum", p. I, Leiden, 1927, p. 188, 194.

98 Տե՛ս **Յակոբեան Ա.**, Պատմա-աշխարհագրական և վիմագրագիտական հետազոտություններ (Արցախ և Ուտիք), Վիեննա-Երևան, 2009, էջ 325–326:

99 Տե՛ս **Գարեգին Ա կաթողիկոս**, նշվ. աշխ., էջ 84; «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ (Ե-ԺԲ դարեր)», աշխատասիրությանը Ա. Սաթևոսյանի, Եր., 1988, էջ 40:

միակ ողջ մնացածը Սմբատ Ա-ի որդիներից, ըստ արաբական սովորության՝ պետք է կոչվեր «**Իբն Սաֆնթաթ/Սմբատի որդի**»: Ստացվում է, որ Աբասը կենդանի էր 953 թ., որը փաստորեն նրա թագավորության վերջին՝ 24-րդ տարին էր:

Մնում է միայն ենթադրել, որ Մարզուբան իբն Մուհամմադից բխող վտանգը հեռացնելու նպատակով Աբասը 940-ական թթ. սկզբին նրա առաջ հարկատվական պարտականություն է ստանձնել: Վերջինս պետք է դադարեր այն բանից հետո, երբ 948 թ. Մարզուբանը գրկվեց իշխանությունից՝ այն կրկին ստանալով Աբասի մահից հետո միայն՝ 954 թ.: Ուստի 955 թ. դրությամբ Մարզուբան իբն Մուհամմադին հարկատուների շարքում նրա անվան հիշատակությունը կարող է լինել միայն Իբն Հաուկալի կողմից տարբեր ժամանակաշրջանների վերաբերող տվյալների ընդհանրացման հետևանք:

Ի վերջո հարկ է պարզաբանել ևս մեկ կարևոր խնդիր: Հայտնի է, որ Աբասի նախորդը՝ Աշոտ Բ Երկաթ թագավորը, կրում էր «**շահնշահ Հայոց և Վրաց**» տիտղոսը¹⁰⁰ համարվելով գերագահ Հայաստանի և քրիստոնյա Այսրկովկասի մյուս թագավորների և իշխանների միջավայրում¹⁰¹: Այդ տիտղոսով Աբասը որևէ աղբյուրում չի հիշատակվում, իսկ Աբասի որդին և հաջորդը՝ Աշոտ Գ-ն, իր գահակալության սկզբից որպես շահնշահ է հիշատակվում թե՛ արաբական¹⁰² և թե՛ հայկական աղբյուրներում¹⁰³: Աբասի՝ շահնշահ չկոչվելու ամենահավանական պատճառն այն է, որ նրա գահակալության առաջին շրջանում այդ տիտղոսին տիրում էր Գագիկ Արծրունին: Ըստ Արծրունյաց տան Անանուն պատմիչի՝ Ատրպատականի ամիր Յուսուֆը (901-927) մոտ 927 թ. «**տայ ի ձեռս արքայի** (իմն Գագիկ Արծրունու-Ա.Ե.) **գաշխարհս Հայոց և Վրաց, և ուխտ խաղաղութեան եղեալ, գնայ յերկիրն Պարսից**»¹⁰⁴, որից կարելի է բխեցնել, որ նրան է փոխանցվել Աշոտ Երկաթին պատկանող շահնշահի տիտղոսը: Այդ է պատճառը, որ Գագիկ Արծրունին Իբն Զաֆիրի աշխատության մեջ հիշատակված է որպես «**Հայաստանի և Վրաստանի թագավոր**»¹⁰⁵: Բյուզանդական արքունիքն էլ, իր հերթին, արձագանքելով Հայաստանում տեղի ունեցած քաղաքական փոփոխություններին, Գագիկ Արծրունուն կոչում է «**[Մեծ Հայքի] իշխանաց իշխան**»¹⁰⁶, իսկ Աբասին՝ պարզապես «**մագիստրոս**»¹⁰⁷: Ըստ Անանիա Մոկացու՝ Գագիկի որդին՝ Գրիգոր Դերենիկը, հանդես էր գալիս

100 Տե՛ս **Еремян С.** Присоединение северо-западных областей Армении к Византии в XI веке, «Լրագրեր հասարակական գիտությունների», 1971, N 3, էջ 6:

101 Տե՛ս **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 533. Աշոտ Երկաթը կայսրից «մեծավայելուչ գահիս պատուի առեալ քան զամենայն գահերէց»:

102 Տե՛ս **Minorsky V.** Studies in Caucasian History, London, 1953, p. 10; **Ա. Տեր-Վևոնդյան**, Մունաջջիմ-Բաշի XI-XII դդ. անանուն աղբյուրը Դվինի և Գանձակի Շաղաղայանների մասին, էջ 477:

103 Տե՛ս **Ասողիկ**, էջ 756, «Յիշատակարան Սանահնոյ վանից (Սանահնի քեթօնկը)», աշխատալիություններ՝ **Պ. Մուրադեանի**, Ս. Էջմիածին, 2007, էջ 66, **Մատթէոս Ոռոշայեցի**, Ժամանակագրություն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 19:

104 **Թովմա Արծրունի** և Անանուն, էջ 284:

105 **Ibn Zāfir**, I, էջ 63:

106 Բյուզանդական արքունիքը պաշտոնական գրագրության մեջ այլ պետությունների գահակալներին «թագավոր» չէր կոչում: Օրինակ՝ Հայոց թագավորին բյուզանդացիներն անվանում էին «իշխանաց իշխան»: Տե՛ս **Կոստանդին Ծիրանածին**, էջ 7, 11, 151:

107 Նույն տեղում, էջ 10-11: Տե՛ս նաև **Յուզբաշյան Կ.**, Ռոմանոս Լակապենոս կայսեր անհայտ հասցեատերը, «Լրագրեր հասարակական գիտությունների», 1974, N 1, էջ 36-37:

որպես միայն «Վասպուրականի թագավոր»¹⁰⁸ փաստորեն հորից չժառանգելով ոչ միայն շահնշահի, այլև Հայոց թագավորի տիտղոսները: Խնդիրն այն է, որ Գագիկ Արծրունու մահից հետո, ինչպես տեսանք, Աբասը վերածվել էր հզորագույն գահակալի ոչ միայն Հայաստանում, այլև Այսրկովկասում: Գագիկի մահից հետո «անհետանում» է նաև «շահնշահ» տիտղոսը՝ կրկին հայտնվելով Աշոտ Գ-ի շրջանում որպես Բագրատունի գահակալի սեփականություն: Ամենահավանական եզրակացությունն այն է, որ Գագիկ Արծրունու մահից հետո Աբասին հաջողվել է վերադարձնել Բագրատունիներին պատկանող և նրանց գերագահությունը Հայաստանում ու շրջակա երկրներում սահմանող այդ տիտղոսը: Ամենայն հավանականությամբ դրան նպաստել էր այն իրողությունը, որ 941 թ. Մարգուբան իբն Մուհամմադը պարտության էր մատնել Գագիկ Արծրունու հետ բարեկամական հարաբերությունների մեջ գտնվող Դայսամին: Ատրպատականի Սալարյան տիրակալը, որին հավանաբար հարկատու էր նաև Աբասը, անհրաժեշտաբար պետք է Հայաստանում իր համար հենարան գտներ: Այդ դերում, նշված պատճառներով, ամենահարմար թեկնածուն հենց Աբասն էր: «Շահնշահ» տիտղոսի՝ Աբասին անցնելու հավանականությունն այս ենթատեքստում խիստ բարձր է: Դրա օգտին է խոսում նաև այն, որ ըստ մի արաբական աղբյուրի՝ հիջրայի 342 թ. մոտերքը (18 մայիս, 953 թ.-6 մայիս, 954 թ.) «Վրաստան նահանգի և Հայաստանի այլ մասերի վրա կար մի թագավոր, որի անունն էր Աշոտ իբն ալ-Աբբաս [իմա Աշոտ՝ որդի Աբասի (953-977 թթ.)-Ա. Ե.] և Շահնշահ տիտղոսն էր կրում: Սա փորձեց պաշարել Դվինը և նրա ժողովրդի դեմ կռվել: Ջորք հավաքեց հայերից, լեզգիներից և այլ անհավատներից...»¹⁰⁹: Բացի Վիրքից՝ Աշոտ Գ-ն, փաստորեն, ծանրակշիռ դիրք ուներ Կովկասյան լեռնականների շրջանում, որի վկայությունն է լեզգիների գորքի մասնակցությունը Դվինի ազատագրման անհաջող գործողությանը: Պետք է հիշել, որ 954 թ. սկզբի դրությամբ Աշոտ Գ-ն նոր էր միայն բազմել Հայոց գահին, ուստի չափազանց կարճ գահակալության ժամանակահատվածում անհնար է, որ ինքնուրույնաբար հասած լիներ թե՛ Հայոց ու Վրաց շահնշահի տիտղոսին և թե՛ Կովկասի լեռնականների շրջանում ծանրակշիռ դիրքի: Միակ բացատրությունն այն է, որ այդ ամենը նա ժառանգել էր հորից՝ Աբաս թագավորից, որը, ամենայն հավանականությամբ, ի վերջո ստացել է Հայաստանի ու քրիստոնյա Այսրկովկասի գերագահությունը՝ համապատասխան «շահնշահ Հայոց և Վրաց» տիտղոսով:

Այդպիսով, կարելի է համոզված ասել, որ Աբաս թագավորին հաջողվել է վերականգնել իր հոր և եղբոր գահակալության շրջանի գրեթե բոլոր կորուստները: Ուստի պատահական չէ նրա վերաբերյալ Ատողիկի տված գնահատականը. «Աբաս խաղաղութան և շինութան պատճառ եղեալ աշխարհիս Հայոց, ըստ քաղցր բարուց իւրոց և ըստ քաջազար գաւրութեանն, որով յաղթող եղև շուրջանակի»¹¹⁰:

108 Անանիա Մոկացի, էջ 260:

109 Minorsky V. Studies in Caucasian History, p. 10; Տեր-Ղևոնդյան Ա., Մունաջջիմ-Բաշի XI-XII դդ. անանուն աղբյուրը Դվինի և Գանձակի Շաղաղայանների մասին, էջ 477:

110 Ատողիկ, էջ 749:

4. Հայաստանի վարչաքաղաքական վիճակը Աբաս թագավորի օրոք

Աբասի գահակալության առաջին շրջանում նրա տիրույթների սահմաններում ընդգրկված էին Այրարատի մեծ մասը, Տայքի արևելյան, Տուրուբերանի հյուսիսարևելյան, Գուգարքի արևելյան, Սյունիքի հյուսիսային և Ուտիքի հյուսիսարևմտյան գավառները:

Իր գահակալության երկրորդ փուլում (943–953 թթ.)՝ Գագիկ Արծրունու մահից (943) հետո, Աբասը վերստացավ Բագրատունիներին պատկանող «շահնշահ» տիտղոսը և գերագահությունը Հայաստանի այլ թագավորությունների ու իշխանությունների վրա: Այդ ժամանակ որպես ավատատիրական թագավորության գերագահ՝ Աբասի տերության սահմանները ներառում էին Հայաստանի մեծ մասը՝ տեղական այլ թագավորություններով և իշխանություններով, ինչպես նաև հարևան քաղկեդոնական երկրամասերը: Հայոց տերությունն այդ ժամանակ ավատատիրական դաշնություն էր՝ գերակա թագավորի՝ Աբասի գլխավորությամբ:

Հայաստանի այդ շրջանի վարչաքաղաքական իրավիճակի վերաբերյալ կարևոր տեղեկություններ են պահպանվել Կոստանդին Ծիրանածինի, Իբն Հաուկալի և Աբու Դուլաֆի աշխատություններում: Կոստանդին Ծիրանածինը, խոսելով այն մասին, որ կայսրությունը նամակներ էր ուղարկում Հայաստանի մի շարք իշխանների, տեղեկացնում է, որ այդ ժամանակ Գագիկ Արծրունին «**իշխանաց իշխանի պատիվն է ստացել**»¹¹¹, այսինքն՝ նշված տեղեկությունը վերաբերում է 929–943 թթ. պատմաշրջանի իրողություններին, երբ Աշոտ Երկաթի մահից հետո Գագիկ Արծրունին գերագահ դիրքի էր հասել: Հայաստանում հիշատակված են մի շարք «իշխանություններ»՝ Մեծ Հայքի (Բագրատունյաց իշխանություն), Վասպուրականի, Կոգովիտի, Տարոնի, Մոկքի, Անձևացյաց, Սյունիքի, Վայոց ձորի, Խաչենի և Սևորդյաց (թվով երեք)¹¹²:

Իբն Հաուկալը, խոսելով 941 թ. Ատրպատականի տիրակալ դարձած Մարզուբան իբն Մուհամմադին հարկատու հայ իշխանների մասին, հիշատակում է համապատասխան իշխանությունները՝ Ներքին Հայաստանը [Սմբատի որդիների (բանու Սինբատ) երկիրը կամ Բագրատունյաց բուն տիրույթները¹¹³], Վասպուրականը, Փառխոսը (Ռաբ), Գոռոզը (Ձուրզ), Վայոց ձորը (Վայզուր) և Խաչենը (Խաջին)¹¹⁴:

Հետաքրքրական է նաև X դ. հեղինակ Աբու Դուլաֆի տեղեկությունը Հայաստանի որոշ իշխանությունների վերաբերյալ: 951–952 թթ. իր ուղևորության մասին նա պատմում է, որ այդ ժամանակ անցել է Վայոց ձորի (Վայզուր), Կապանի [Կաբան (Բաղաց իշխանության կենտրոնի անունից)], Խաչենի (Խաջին), Փառխոսի (ալ–Ռուբ), Հանդանի¹¹⁵ և, այնուհետև, Երաս–

111 Կոստանդին Ծիրանածին, էջ 151:

112 Տե՛ս նույն տեղում:

113 Տե՛ս **Տեր-Ղևոնդյան Ա.**, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, էջ 174:

114 Տե՛ս Ibn Haukal, էջ 354–355:

115 Անվան ընթերցումը պայմանական է: Վ. Մինորսկին այդ երկրամասը տեղադրում է Երասխ գետի ձախ ափին՝ Արցախի հարավում: Տե՛ս Minorsky V., Caucasica IV, էջ 525: Առաջարկվել է նաև «Հաբանդ» ընթերցումը: Տե՛ս **Յակոբեան Ա.**, Բուն Աղուանքի և Հայոց Արևելից կողմանց իշխա–

խից հարավ գտնվող Բաղդայնի [երկու (գույգ) Բաղդ] լեռներով¹¹⁶: Ակն-հայտ է, որ նշված տեղեկությունները հիմնականում համապատասխանում են Կոստանդին Ծիրանածնի և Իբն Հաուկալի ներկայացրած ցանկերի տվյալներին¹¹⁷:

Երեք հեղինակների տեղեկությունների համադրությունը ցույց է տալիս, որ միմյանց համապատասխանում են Կոստանդին Ծիրանածնի «Մեծ Հայք»-ը և Իբն Հաուկալի «Ներքին Հայաստան»-ը: Քանի որ ըստ երկրորդի՝ Ներքին Հայաստանը «Սմբատի որդիներ»-ի (իմա՝ Սմբատ Ա թագավորի հետնորդներ) երկիրն էր, ապա ակնհայտ է, որ հիշատակությունը վերաբերում է Բագրատունյաց բուն տիրույթներին: Երեք հեղինակների տեքստերում կրկնվում են միայն Վայոց ձորի, Խաչենի և Սևորդյաց կամ Փառիսուսի իշխանությունների անվանումները: Կոստանդին Ծիրանածնի և Իբն Հաուկալի տեքստերում կրկնվում են նաև Վասպուրականի թագավորության, իսկ կայսր-հեղինակի և Աբու Դուլաֆի տեքստերում՝ Սյունյաց կամ Կապանի իշխանության անվանումները: Չեն կրկնվում Կոստանդին Ծիրանածնի հիշատակած՝ Կոզովիտի, Տարոնի, Մոկքի և Անձևացյաց, Իբն Հաուկալի հիշատակած Գոռոզի և Աբու Դուլաֆի հիշատակած Հանդանի անվանումները: Պարզ է, որ հայկական որոշ առանձին իշխանությունների ինքնուրույն գոյությունը կասկած չի հարուցում, իսկ որոշներն էլ, ամենայն հավանականությամբ, մաս էին կազմում առավել խոշոր իշխանությունների: Կոստանդին Ծիրանածնի տեղեկության մեջ հիշատակված «իշխանություններ»-ը Ռ. Մաթևոսյանը ճիշտ կերպով ենթադրում է աստիճանակարգման: Ըստ նրա՝ Հայաստանի երեք հիմնական իշխանությունների՝ Բագրատունյաց, Արծրունյաց և Սյունյաց, կազմի մեջ էին մտնում մնացած մանր իշխանությունները: Այնպիսի իշխանություն, ինչպիսին էր Կոզովիտը, չէր կարող էական որևէ դերակատարություն ունենալ¹¹⁸: Հայտնի է, որ 914 թ. Գագիկ Արծրունին գրավել էր այդ գավառը՝ Դարյունից բերդով¹¹⁹, որը նրան էր պատկանում նաև 930-ական թթ.¹²⁰: Ուստի Գագիկի կենդանության օրոք Կոզովիտը կարող էր հանձնված լինել

նատոհմերը և արքայատոհմերը Թ-ԺԳ դարերում պատմա-աղբիւրագիտական քննութիւն, պատմական գիտութիւնների դոկտորի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսութիւն, Եր., 2014, էջ 201, ծանոթ. 2:

116 Stū Abū-Dulaf Mis'ar Ibn Muhalhil's Travels in Iran (circa A. D. 950) (arabic text with an english translation and commentary), Cairo, 1955, p. 35. Հմմտ. Вторая записка Абѣ Дулафа, издание текста **Булгакова П., Халидова А.**, Москва 1960, с. 36.

117 Ա. Հակոբյանը փորձ է կատարում Անանուն Զրուցագրի կողմից հիշատակված՝ Աբխազաց գորքին պարտության մատնած հայկական զորաջոկատների հրամանատարների շարքում լսեն «Պատմություն Անանուն Զրուցագրի» (կարծեցեալ Շապուհ Բագրատունի), թարգմանությունը գրաբարից, առաջաբանն ու ծանոթագրությունները **Մ. Հ. Գարբիյան-Մելիքյանի**, Եր., 1971, էջ 187-189) նշմարել Բագրատունի արքային ենթակա վարչաքաղաքական միավորների իշխաններին: Քանի որ, ըստ ուսումնասիրողի՝ դեպքը տեղի է ունեցել 930-ական թթ. կեսերին, ստացվում է, որ նա այդ իրադարձությունը վերագրում է Աբաս թագավորի շրջանին՝ նույնացնելով Աբխազաց Բեր իշխանի արշավանքի հետ կապված իրողություններին: Իշխանացուցակի և Կոստանդին Ծիրանածնի՝ հայկական իշխանությունների ցանկի համադրությունն ի հայտ է բերում առնվազն յոթ անվան կրկնություն (Վասպուրական, Տարոն, Մոկք, Անձևացիք, Վայոց ձոր, Փառիսուս-Սևորդիք): Տե՛ս **Յակոբեան Ա.**, Բուն Աղուանքի և Հայոց Արևելից կողմանց իշխանատոհմերը և արքայատոհմերը Թ-ԺԳ դարերում, էջ 210-211: Նման մոտեցման քննությունն առանձին ուսումնասիրության նյութ է, ուստի առայժմ ասանափակվենք միայն նման կարծիքի գոյությունն արձանագրելով:

118 Տե՛ս **Մաթևոսյան Ռ.**, նշվ. աշխ., էջ 133-134:

119 Տե՛ս **Թովմա Արծրունի** և **Անանուն**, էջ 282:

120 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 292:

նրա հպատակ մի որևէ իշխանի, որին էլ նամակով կարող էր դիմել Բյուզանդիայի կայսրը¹²¹: Այդ խիստ հավանական տրամաբանությամբ Կոզովլիտի, Մոկքի և Անձևացյաց իշխանները ստորակա էին Վասպուրականի թագավորին, իսկ Տարոնի իշխանը՝ Բագրատունի արքային, այդ իսկ պատճառով էլ Իբն Հաուկալի տեքստում հիշատակված չեն, իսկ Աբու Դուլաֆը դրանք հիշատակել չէր կարող, քանի որ դրանց տարածքով չէր անցել:

Խաչենի, Փառիսոսի, Գոռոզվա, բուն Սյունյաց և Կապանի (Բաղաց) իշխանությունների մասին հիշատակում է նաև Հայոց կաթողիկոս Անանիա Մոկացին¹²²:

Աբասը նախ տիրացավ դեռևս 914 թ. Վասպուրականի թագավորությանը կցված Այրարատի Մասյացոտն, Կոզովլիտ և Ծաղկոտն գավառներին¹²³՝ ամբողջությամբ վերականգնելով Բագրատունյաց տոհմական տիրույթների ամբողջականությունը: Այս շրջանում Աբասի տերությունը ներառում էր նաև Աղձնիքի հյուսիսը, Տուրուբերանի արևմուտքը և Ծոփքի ու Բարձր Հայքի արևմտյան գավառներն ընդգրկող Տարոնի իշխանությունը¹²⁴: Այդ պատմափուլում, երբ Հայաստանի կենտրոնական և արևելյան հատվածներում տեղի էին ունենում այլ զարգացումներ, վերջինս գոյատևում էր ինքնուրույնաբար՝ օրըստօրե սերտացնելով հարաբերությունները Բյուզանդիայի հետ¹²⁵: Սակայն Տարոնի իշխանությունը սերտ կապեր էր պահպանում նաև Հայաստանի կենտրոնական շրջանների հետ: 915 թ. Տարոնում որոշ ժամանակով հաստատվել էր Հովհաննես Դրասխանակերտցին: Նա գրում է. «Չուեցի գնացի յաշխարհն Տարանոյ և անդ ի մերձաւորաց իմոց իշխանաց և ժողովրդոց գտեալ մխիթարութիւն տառապանաց վշտաց իմոց, արծարծեցաւ յիս հոգի իմ»¹²⁶: Այս տեղեկությունը ցույց է տալիս, որ թեև Տարոնում ակնհայտ պատճառներով թուլացել էր Բագրատունյաց կենտրոնական իշխանության ազդեցությունը, սակայն Հայոց եկեղեցու և հովվապետի հոգևոր իշխանությունը շարունակում էր ամբողջությամբ պահպանվել թե՛ իշխանների, թե՛ ժողովրդի մեջ:

Դատելով Սյունիքում և Հայոց Արևելից կողմերում Աբաս թագավորի աջակցությամբ Անանիա Մոկացի կաթողիկոսի բուռն գործունեությունից, երբ տեղի աշխարհիկ ու հոգևոր տերերը գրեթե անվերապահորեն կատարում էին Հայոց կաթողիկոսի պահանջները¹²⁷, կարելի է կարծել, որ Աբաս Բագրատունու գերակայությունը ճանաչվում էր այդ իշխանությունների կողմից:

121 Տե՛ս **Մաթևոսյան Ռ.**, նշվ. աշխ., էջ 135:

122 Տե՛ս **Անանիա Մոկացի**, էջ 258, 261, 267, 269–273:

123 Կոզովլիտ և Ծաղկոտն գավառները 1000 թ. դրությամբ պատկանում էին Գագիկ և Բագրատունու (989–1017) քրոջ որդի Աբուսալիին: Տե՛ս **Ասողիկ**, էջ 824: Վ. Վարդանյանը կարծում է, որ Կոզովլիտն ու Ծաղկոտնը անջատվել են Վասպուրականից և կախման մեջ գտնվել Բագրատունիներից, սակայն պահպանել են անկախությունը, որն էլ արձանագրել է Կոստանդին Ծիրանածինը՝ հայ իշխաններին ուղարկվող նամակների հասցեատերերի ցանկում հիշատակելով Կոզովլիտի իշխանին: Տե՛ս **Վարդանյան Վ.**, Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորությունը 908–1021 թթ., էջ 197–198:

124 Տե՛ս **Գրիգորյան Գ.**, Տարոնի Բագրատունիների ֆեոդալական իշխանությունը IX–X դարերում, Եր., 1983, էջ 63–65; **Եղիազարյան Ա.**, Տարոնի Բագրատունիների իշխանությունը IX դարում և X դ. սկզբին, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 2009, N 1, էջ 74–85:

125 Տե՛ս **Կոստանդին Ծիրանածին**, էջ 4–10:

126 **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 524:

127 Տե՛ս **Անանիա Մոկացի**, էջ 258, 261, 267, 269–273:

Պետք է հիշել նաև, որ Գագիկ Արծրունուց հետո նրա որդի Գրիգոր Դերենիկը կաթողիկոս Անանիա Մոկացու կողմից հիշատակված է որպես միայն Վասպուրականի թագավոր, որից կարելի է բխեցնել, որ նա ընդունել էր Հայոց թագավոր Աբասի գերակայությունը:

Անփոփելով նշենք, որ Հայոց թագավոր Աբասի գահակալության երկրորդ փուլում (943-953) Հայոց թագավորությունն անշեղորեն հզորանում էր: Հայկական բանակը 943 թ. ջախջախիչ պարտության մատնեց արխազական զորքին, իսկ այնուհետև Հայոց թագավորը վերացրեց ձևական կախվածությունը Ատրպատականի տիրակալ Մարզուբան իրն Մուհամմադից: Այդ շրջանում Աբասն աստիճանաբար վերածվեց գերակա տիրակալի Հայաստանում և քրիստոնյա Այսրկովկասում: Այս հաջողությունների պատճառով նա Հայոց պատմության մեջ մտավ որպես հաղթական գահակալ:

Աբասն Ս. Եղիազարյան – գիտական հետաքրքրություններն ընդգրկում են Հայաստանի և Այսրկովկասյան երկրների VII-XI դդ. պատմության ու պատմական աշխարհագրության հիմնահարցերը: Մասնավորապես զբաղվում է Հայաստանում և Այսրկովկասում արաբական տիրապետության շրջանի (VII-IX դդ.), Բագրատունիների հզորացման պատմափուլի (IX դ.), Հայ Բագրատունիների տերության (IX-X դդ.) դարաշրջանի, ինչպես նաև Բագրատունիների վրացական թագավորության պատմության ու պատմական աշխարհագրության խնդիրներով:

Summary

RESTORATION OF BAGRATUNIES' POWER IN THE REIGN OF KING ABAS

Arman S. Yeghiazaryan

Key words – Abas Bagratuni, reign, “Shahنشah/king of kings of Armenia and Kartli”, Gagik Artsruni, Anania Mokatsi, Kapan, Khachen principedom, Marzuban ibn Muhammad, Kars, Argina.

In the second period (943-953) of reign of Armenian king Abas, Bagratunies' dominance in Armenia and neighboring countries was restored.

At first, after the death of Gagik Artsruni – the second king of Armenia, Abas became the supreme ruler in Armenia. Initially he reunited the south areas of Ayrarat region which have been occupied by Gagik Artsruni to Bagratids' main possessions. Then Grigor Derenik – successor of Gagik Artsruni recognized his supremacy.

In 943 Abkhazian forces attacked Armenian kingdom. In the battle near Kur River Armenian army defeated the Abkhazians. By that time the Abkhazian kingdom was the main actor in chalconian regions of Transcaucasia. The victory against the Abkhazian kingdom expanded the influence of Abas in these regions.

In the second half of 940s Abas and Catholicos of Armenians Anania Mokatsi

could resolve the confessional problems in the Armenian Eastern provinces.

The facts show that Abas also got the title of “Shahnshah/king of kings of Armenia and Kartli” at last. Thus the Power of Bagratunies in Armenia and Christian Transcaucasia was restored.

As a result of such successes in Armenian sources Abas is known as a victorious king.

Резюме

ВОССТАНОВЛЕНИЕ ДЕРЖАВЫ БАГРАТИДОВ В ПЕРИОД ЦАРСТВОВАНИЯ АБАСА

Арман С. Егиазарян

Ключевые слова – Абас Багратуни, правление, “шахншах/царь царей Армении и Картли”, Гагик Арцруни, Анания Мокаци, Хаченское княжество, Марзубан ибн Мухаммад, Карс, Аргина.

Во втором периоде (943–953) правления армянского царя Абаса было восстановлено господство Багратидов в Армении и соседних странах.

После смерти второго “царя Армении” Гагика Арцруни, Абас стал верховным правителем в Армении. Первоначально он присоединил к основным владениям Багратидов южные гавары ашхара Айрарат, которые были оккупированы Гагиком Арцруни. Его верховенство признал Григор Дереник – преемник Гагика Арцруни.

В 943 абхазские войска организовали поход против Армянского царства. В сражении у реки Кура армянская армия разгромила абхазов. Тем временем Абхазское царство являлось главным актором в Халкидонских регионах Закавказья. Поэтому победа над абхазским царством расширила влияние Абаса в этих регионах.

Во второй половине 940–ых гг. Абас и католикос армян Анания Мокаци решили конфессиональные проблемы в восточных провинциях Армении.

Факты показывают, что Абас также заполучил титул “Шахншаха / царя царей Армении и Картли”. Таким образом была восстановлена держава Багратидов в Армении и христианском Закавказье.

В результате таких успехов в армянских источниках Абас известен как победоносный царь.